

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

УДК 340(09)

В. М. Пальченкова

доктор юридичних наук, доцент
Класичний приватний університет

КОНТРОЛЬ СУСПІЛЬСТВА ЗА ВИКОНАННЯМ ПОКАРАНЬ У ДОПЕНІТЕНЦІАРНИЙ ПЕРІОД (НА ПРИКЛАДІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ)

У статті розглянуто проблеми трансформації громадського контролю за виконанням покарань у допенітенціарний період. Проведено аналіз трансформації громадського контролю за виконанням покарань у період становлення та розвитку Київської Русі й пошук ефективних заходів участі в цьому процесі представників суспільства. Обґрунтовано, що у вказаний період людство намагалося зрозуміти сутність такого явища, як покарання, та виробити загальні принципи контролю за його реалізацією. Це виявилось в певній соціальній діяльності, заснованій на звичаях, нормах моралі й релігії, що має суттєве значення для сучасної практики виконання покарань та контролю за його відбуванням.

Ключові слова: держава, громадський контроль, громада, теорія права.

I. Вступ

Суспільні відносини, пов'язані з виконанням різних кримінальних покарань і реалізацією заходів державного примусу, завжди перебували у взаємозв'язку з відносинами в інших сферах життєдіяльності суспільства. Одночасно покарання пов'язано з позбавленням чи обмеженням засудженого в певних духовних, матеріальних та фізичних благах. Кожен вид покарання є заходом примусу та тією чи іншою мірою має каральний зміст, який полягає в передбаченому законом позбавленні або обмеженні прав і свобод засудженого. Для уникнення порушень, недопущення жорстокого поводження із засудженими, особливо в сучасних умовах, необхідно посилити громадський контроль за виконанням покарань за всіма напрямками.

Результативність виправного впливу на засуджених у багатьох випадках залежала (і залежить) від зацікавленої участі в цьому процесі представників суспільства, від спільної узгодженої діяльності соціальних та державних інститутів – органів і установ з виконання покарань та інститутів громадянського суспільства. У конкретних історичних умовах, стосовно тих цілей і завдань, які ставить перед собою суспільство та держава, сутність контролю наповнюється конкретним змістом і набуває відповідних форм. Тому аналіз сутності та змісту громадського контролю за виконанням покарань на сучас-

ному етапі передбачає нове осмислення його соціального призначення, яке можливо лише на основі знання минулого досвіду, його організації й правового забезпечення.

Історія трансформації громадського контролю за виконанням покарань тісно пов'язана з розвитком держави, тому її слід розглядати в межах основних періодів історії української державності та права як основного регулятора суспільних відносин.

II. Постановка завдання

Метою статті є визначення ролі громадського контролю за виконанням покарань у період становлення та розвитку Київської Русі й пошук ефективних заходів участі в цьому процесі представників суспільства.

III. Результати

Українське законодавство в питанні громадського контролю та соціальної реабілітації колишніх правопорушників є далеким від досконалості й сьогодні перебуває на важливому та відповідальному етапі становлення. Чинні законодавчі норми недостатньо повно відображають усі аспекти цієї проблематики, крім того, на сьогодні не представлено ефективних механізмів вирішення проблем запровадження дієвого механізму громадського контролю за пенітенціарною системою. Багато в чому цю недосконалість пояснюють труднощі в сучасному українському суспільстві.

Але саме ці обставини й визначають необхідність орієнтації на норми й правила, сформовані на основі історичного досвіду. У зв'язку із цим для громадськості, яка конт-

ролює діяльність пенітенціарних установ, важливо орієнтуватися не лише в чинному законодавстві, а й аналізувати позитивні та негативні приклади минулого. Це може надати неоціненну допомогу у вирішенні багатьох спірних питань, визначити позицію й знайти необхідні аргументи в прийнятті рішень установами з виконання покарань. Також це допоможе ефективно захищати й реалізувати права, законні інтереси засуджених і тих, хто звільнився на підставі зазначених норм.

Історія функціонування пенітенціарної системи охоплює достатньо тривалий період і як історія трансформації громадського контролю за виконанням покарань. Вони тісно пов'язані з розвитком держави, тому їх слід розглядати в межах основних періодів історії української державності та права як основного регулятора суспільних відносин.

Проте запровадження різноманітних форм контролю, зокрема громадського, створення ефективного наддержавного контрольного механізму можна спостерігати й у допенітенціарний період, коли суб'єкти контролю посідають певне місце, яке впливає на порядок виконання і відбування покарань. Яскравим прикладом є період становлення, розвитку та феодальної роздробленості Київської Русі.

Зазначимо, що кожне конкретне історичне суспільство вимагає суворо визначеної міри соціального контролю, який є особливим механізмом соціального регулювання поведінки людей, що встановлюється з метою підтримки суспільного порядку, інакше неминучими стають негативні наслідки для суспільства як системи (хаотичність або, навпаки, заорганізованість). Соціальний контроль, що виражає обсяг та інтенсивність соціального регулювання, залежить від вимог суспільної системи, від етапу розвитку суспільства, рівня його організованості. Еволюційний шлях розвитку громадського контролю за виконанням покарання нерозривно пов'язаний з основними етапами розвитку суспільства та утворенням і розвитком державності. Розвиток правового інституту громадського контролю за виконанням покарань, а також його співвідношення з практикою державного контролю змінювалися в історії суспільства.

На етапі становлення й еволюції ранньофеодальної держави Київська Русь, коли ще були сильними звичаї та зберігалися родоплемінні відносини, а княжа влада була значно обмежена у своїх можливостях, велику роль у реалізації заходів примусу, що застосовувалися до порушників норм, продовжувало відігравати суспільство. Наприкінці X – початку XI ст. разом із християнством на язичницьку Русь прийшли нові законодавчі акти, переважно візантійські й пів-

деннослов'янські, які містили в собі фундаментальні основи церковного візантійського права, а згодом, на початку XI ст., стали одним із джерел Руської Правди, першого писаного зводу правових звичаїв і положень Київської Русі [1].

З розвитком держави звичай кровної помсти поступово змінювався державною владою. Спершу було обмежено коло месників, з'явилась можливість відкупитись від помсти, причому відшкодування залежало від соціального статусу убитого. Ці положення яскраво відображені в літописах і пам'ятках права Київської Русі. Про існування помсти в східних слов'ян дізнаємось зі слів літописця, який вказує, що до утворення держави древляни вбивали один одного, зокрема, відоме літописне оповідання про помсту княгині Ольги древлянам за вбивство її чоловіка Ігоря в 945 р. [2, с. 39–43].

Історично зумовленою є наявність у Київській Русі помсти як особливого виду покарання, що своїм корінням сягає первісного суспільства. Контроль за її виконанням покладался на орган місцевого самоврядування – сільську територіальну общину (верв). Найдавнішими пам'ятками писаного права Київської Русі були договори Русі з Візантією. Питання кримінального права було врегульовано у двох договорах, 911 р. та 945 р. [3, с. 42], норми яких надавали право на помсту всім родичам загиблого [4, с. 67]. Договір Русі з Візантією 911 р. передбачав кровну помсту, але укладачі договору зробили крок до її пом'якшення. Закон встановлював для родичів убитого альтернативу – або помститися вбивці, або вимагати викуп. Велика частина договорів 911 і 944 рр. містить норми, пов'язані з кримінальним правом. Ці норми починаються ст. 4 договору 911 р. про вбивство: “Про наступне. Якщо хто-небудь вб'є (кого-небудь) – русин християнина або християнин русина, – нехай помре на місці здійснення вбивства. Якщо ж вбивця втече, а виявиться імущим, то ту частину його майна, яка належить йому за законом, нехай візьме родич убитого, але й дружина вбивці нехай збереже те, що належить їй за звичаєм. Якщо вбивця виявиться неможливим і (при цьому) він біг, то нехай опиниться під судом до тих пір, поки не буде знайдений (якщо ж буде знайдений, то) нехай помре”. Тлумачення цієї статті викликало великі розбіжності серед учених. Насамперед, відзначимо те, що в ній розрізнено заможну частину суспільства й бідну та захищено інтереси імущого класу: для “імовітого” русина, який вчинив вбивство, смертна кара могла бути замінені конфіскацією його майна. Заміна не поширюється на неможливого: якщо його не карали, то його переслідувала кровна помста [5, с. 46].

У найдавнішій редакції Руської Правди – Короткій Правді, в першій її частині, Правді Ярослава, право помсти було обмежене рівнем спорідненості. Помститися могли лише близькі родичі: батько, син, брат, племінник, дядько; якщо таких не було, то на злочинця накладалося грошове стягнення на користь родичів загиблого [6, с. 33]. Отже, кровна помста в Київській Русі – це покарання, контроль за виконанням якого покладається не на державні органи, а на певну споріднену по крові соціальну групу людей, що є нічим іншим як формою неформального (громадського) контролю за виконанням покарань.

Основні принципи феодального права потребували відміни кровної помсти й встановлення норм, за якими життя, здоров'я, честь та майно феодалів охоронялися сильніше, ніж життя, здоров'я та майно іншої вільної людини, а тим більше, феодально зобов'язаного селянина. У часи Руської Правди помста спочатку обмежується (ст. 1 Короткої Правди), а потім повністю забороняється (ст. 2 Просторової Правди) і замінюється грошовими викупамі. Із заборонаю кровної помсти зникає одна з найдавніших форм громадського контролю за виконанням кримінальних покарань. Однак при цьому треба пам'ятати, що зникає вона лише з погляду офіційно-інституційного курсу, оскільки неофіційний супровід покарання, котрий існує й у наш час, триває й становить вагомий складову соціального впливу на людину. Будучи покараними державними інституціями, покарані продовжували відчувати на собі соціальний тиск громади, часто отримуючи подвійну кару від двох суб'єктів соціального контролю – держави та громади.

З християнізацією Київської Русі та становленням Руської Правди архаїчне поняття покарання у виді кровної помсти набуває перехідного характеру, дедалі більше значення мають покарання компенсаційного характеру, таким чином, утворюючи новий механізм суспільного регулювання. У ньому посилюється роль держави у виконанні покарань та зменшується обсяг громадського контролю. Однак покарання в Київській Русі ще зберігає приватний характер. Значна частина самих покарань, застосовуваних до правопорушників, спочатку була звернута не на особу винного, а на його майно й частіше майно общини, до якої він належав. Про це свідчать, наприклад, положення Короткої редакції Руської Правди.

Як і в додержавний період, суспільство в період існування ранньофеодальної держави несло колективну відповідальність за належне виконання покарання. Спершу реалізація такої системи покарань значною мірою забезпечувалася самим суспільством, насамперед потерпілим і сільською громадою

(верв'ю, вервним судом), і лише згодом, з поступовим розвитком та ускладненням суспільних відносин, починає спиратися на силу державної влади, набуваючи публічного характеру.

Цікаву думку щодо дії вервного суду висловлює С. Капустін, який бачив у “дикий” вірі “відповідальність округу за його жителів, суспільства за його членів”, але не з метою запобігання злочинам та порушення “загального миру”. Учений звертає увагу на цікавий факт. Відповідальність верви поширюється лише на ті випадки вбивства, де цей злочин знаходить собі виправдання (випадковість, пристрасть, благородство в розумінні тодішнього суспільства). Таким чином, контроль суспільства, підтримка з його боку здійснюється, насамперед, стосовно “людей добрих, імовірно менш схильних до порушення загального миру”. Очевидно, вже пізніше княжа влада стала дивитися на існування такої функції суспільства, як контроль за виконанням покарань, як запоруку суспільного спокою [7, с. 1–12].

Однак у XII ст. верв уже не допомагає всім своїм членам у платежі віри, а підтримує лише тих, хто попередньо зробив внесок у “дику” віру. Наведемо конкретну норму. Як повідомляє ст. 8 Поширеної Правди: “Аже хто не вкlastися в дику віру, того люди не допомагають, але сам платити” [1, с. 64].

Громада брала безпосередню участь у здійсненні контролю за виконанням такого найсуворішого виду покарання, як “потік і розграбування”, що полягало у відмові злочинцеві в захисті з боку суспільства та участі в розподілі його майна. Іноді суспільство контролювало виконання й інших видів грошових покарань, наприклад, продажу. У додержавний період існував і такий вид покарання, як вигнання, що було найсуворішим з усіх засобів впливу на злочинця, які мало у своєму розпорядженні суспільство. Попри зовнішню м'якість, вигнання мало всі ознаки покарання. До слова сказати, у Київській Русі не вживали слова “тюрма”, оскільки більшість злочинців до вирішення їх справи залишалися за звичаєм “на поруках” у суспільства або приватних осіб, які відповідали “головою” за знкнення взятих ними на поруки.

Як бачимо, реалізація та контроль за виконанням покарань у Київській Русі спочатку забезпечувались переважно самим суспільством, передовсім потерпілим і общиною (верв'ю), і лише поступово, з розвитком та ускладненням суспільних відносин дедалі більшою мірою починали спиратися на силу державної влади, набуваючи публічного характеру.

IV. Висновки

Підбиваючи підсумки аналізу джерелознавчої бази дослідження контролю за виконанням покарань у Київській Русі, необ-

хідно констатувати, що у вітчизняній історико-правовій науці не було спеціальних комплексних досліджень історії громадського контролю за пенітенціарною системою, не вивчали цей інститут права в окремі історичні періоди, а проблема витоків та еволюції громадського контролю за пенітенціарною системою України не була предметом наукових досліджень. Акцентуємо увагу й на тому, що контроль суспільства за виконанням покарань, підтримка з його боку здійснювалися в допенітенціарний період і мали особливе значення. Досліджуючи перші уявлення про покарання додержавного та ранньодержавного періоду, слід зазначити, що громада формувала свою діяльність не самостійно, а впливала на державу тими засобами, які можна виробити через еволюційні механізми динаміки суспільства. В умовах колективності, контролю громади в індивідів почали вироблятися певні позитивні звички, мислення, традиції та принципи, що зумовило утворення спільних уявлень про ті чи інші явища дійсності, зокрема про покарання, умови його виконання й контроль за реалізацією. Починаючи з найдавніших часів, людство намагалося зрозуміти сутність такого явища, як покарання, та виробити загальні принципи контролю за його реалізацією, поступово сформувавши перші відомі нам традиційні практики застосувань та реалізації таких принципів покарання, як кровна помста, табу, таліон і композиція. Контроль за виконанням покарань виявлявся в певній соціальній діяльності, заснованій

на звичаях, нормах моралі й релігії, що має суттєве значення для сучасної практики виконання покарань та контролю за його відбуванням.

Список використаної літератури

1. Российское законодательство X–XX веков / под общ. ред. О. И. Чистякова. – Москва : Юрид. лит., 1984. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – 432 с.
2. Повесть временных лет. Ч. 1–2 / под ред. чл.-кор. АН СССР В. П. Андриановой-Перетц ; подгот. текста Д. С. Лихачева ; пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. – Москва : Ленинград : Акад. наук СССР, 1950. – Ч. 1. – 215 с.
3. Кузнецова И. Н. История государства и права словянских народов : учеб. пособ. / под ред. И. Н. Кузнецова. – Минск : БГЭУ, 1998. – 156 с.
4. Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства / И. Д. Беляев. – Москва : Типо-Лит. С. Петровского и Н. Панина, 1879. – 728 с.
5. Хачатуров Р. Л. Кровная месть во времена Русской Правды / Р. Л. Хачатуров // Вектор науки ТГУ. Серия: Юридические науки. – 2012. – № 1 (8). – С. 45–47.
6. Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде / М. Б. Свердлов. – Москва : Юридическая литература, 1988. – 175 с.
7. Капустин С. Древнеерусское поручительство / С. Капустин. – Казань : Издание книгопродавца Ивана Дубовина, 1855. – 64 с.

Стаття надійшла до редакції 12.01.2015.

Пальченкова В. М. Контроль общества за исполнением наказаний в допенитенциарный период (на примере Киевской Руси)

В статье рассмотрены проблемы трансформации общественного контроля за исполнением наказаний в допенитенциарный период. Проведен анализ трансформации общественного контроля за исполнением наказаний в период становления и развития Киевской Руси и осуществлен поиск эффективных способов участия в этом процессе представителей общности. Обосновано, что человечество пыталось понять суть наказания и предусмотреть общие принципы контроля по его реализации. Это проявилось в определенной деятельности, основанной на обычаях, нормах морали и религии, что имеет существенное значение для современной практики исполнения наказаний и контроля за его отбыванием.

Ключевые слова: государство, общественный контроль, общество, теория права.

Palchenkova V. Society Control for Penalty in Prepenitentiary Period (on Example of Kievan Rus)

The article deals with the problem of leakage of public control over the execution of punishment in prepenitentiary period. The analysis of the transformation of public control over the penitentiary during the formation and development of Kievan Rus and the search for effective measures of involvement of the representatives of the society in this process.

Based on the analysis of the database research of monitoring the implementation of penalties in Kievan Rus it is stated that in the national historical and legal science was not special complex research of public control over the penitentiary system, the institution of law was not studied in certain historical periods, and the problem of the origins and evolution of public control of the penitentiary system of Ukraine has not been the subject of research.

It is emphasized that during the Christianization of Kievan Rus and the formation of the Russian Truth, the archaic concept of punishment in the form of blood revenge gets transitional nature, more important becomes a sentence with compensatory thus forming a new mechanism of social control.

However, as in the pre-state period, the society in the period of the feudal state bore collective responsibility for the proper execution of the sentence. Firstly, the implementation of a such system of penalties was largely ensured by society, especially victims and the rural community (Verves, verve court), and only later, with the gradual development and complexity of social relations, it begins to rely on the power of the government, acquiring a public character.

The attention is paid to the idea that public control over the execution of sentences, support from its side was performed in prepenitentiary period and had a special significance. Exploring the idea of the first sentence in pre-state and early-state period, it should be noted that the community has shaped its activities not on its own, but affected the state in the means that can win through evolutionary mechanisms of the society. In terms of collective, community control, the individuals began to produce some positive habits of thinking, traditions and principles that led to the formation of common notions about certain aspects of reality, including the penalties provided its implementation and monitoring implementation.

The conclusions state that in the given period the humanity tried to understand the essence of the phenomenon of punishment, and to develop common principles for monitoring of its implementation. This was proved in some social activities based on customs, morality and religion, which is essential for the modern practice of penalties and their control.

Key words: state, community control, community, theory of law.